

مقایسه دیوان حافظ براساس سه نسخه: خانلری، سایه و غنی – قزوینی

سامان واتقی فرد^۱، مسعود روحانی^۲، سیاوش حقجو^۳، علی اکبر باقری خلیلی^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

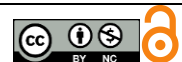
۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

* ایمیل نویسنده مسئول: ruhani46@yahoo.com

چکیده

اکنون در کشورهای مختلف حدود ۱۸۰۰ نسخه خطی از دیوان حافظ وجود دارد که در تاریخ‌های مختلف نوشته شده‌اند و نسخه‌های چاپی که ما در اختیار داریم از روی همین نسخه‌ها گرفته شده است. ولی از آنجایی که دیوان حافظ بیت الغزل معرفت است برای ما ایرانیان قداست خاصی دارد و خیلی از کاتبان به دلیل رواج علاقه مردم به این سمت، کتابت‌های زیادی از این دیوان داشته‌اند که گاهی این نسخه‌ها را از روی دست هم نیز نوشته‌اند. ما در این تحقیق برآنیم که سه تا از تصحیح‌هایی که در بین مردم هم رواج دارد مقایسه کنیم؛ پس تصحیح دیوان حافظ از آقای غنی و قزوینی همچنین پرویز ناتل خانلری و تصحیح جناب ابتهاج را در نظر گرفتیم. ما در واقع با انجام این پژوهش در پی آن هستیم که دیوان حافظ را براساس قدیمی‌ترین نسخ آن بیشتر بشناسیم که شاید چراغ راهی برای حافظ دوستان و حافظ شناسان باشیم.

کلیدواژگان: دیوان حافظ، نسخ چاپی، خانلری، سایه، غنی، قزوینی

شیوه استناددهی: واتقی فرد، سامان، روحانی، مسعود، حقجو، سیاوش، و باقری خلیلی، علی اکبر. (۱۴۰۴). مقایسه دیوان حافظ براساس سه نسخه: خانلری، سایه و غنی – قزوینی. گنجینه زبان و ادبیات فارسی، ۳(۱)، ۱۶-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

تاریخ ارسال: ۱ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۳۰ خرداد ۱۴۰۴

The Treasury of Persian Language and Literature

Comparison of Hafez's Divan Based on Three Editions: Khanlari, Sayeh, and Ghani-Qazvini

Saman Vaseghifard¹, Masoud Rouhani^{2*}, Siavash Haghjoue³, Ali Akbar Bagheri Khalili²

1. PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

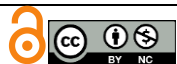
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran.

*Corresponding Author's Email: ruhani46@yahoo.com

Abstract

Currently, approximately 1,800 manuscript copies of Hafez's Divan exist across various countries, written at different historical periods. The printed editions available to us today are derived from these manuscripts. However, since Hafez's Divan—as the House of Ghazal Wisdom—holds a sacred and revered status among Iranians, many scribes, due to the widespread public devotion to Hafez, have produced numerous copies of the text. At times, these manuscripts have even been transcribed from one another. In this study, we aim to compare three of the most popular critical editions among the public: the edition of Hafez's Divan prepared by Ghani and Qazvini, the edition by Parviz Natel Khanlari, and the edition by Mr. Ebrahim Golestan, known by his literary name Sayeh. Through this comparative research, our objective is to gain a deeper understanding of Hafez's Divan based on its oldest manuscripts, in the hope of illuminating a scholarly path for Hafez enthusiasts and researchers.

Keywords: *Hafez's Divan, printed editions, Khanlari, Sayeh, Ghani, Qazvini*

How to cite: Vaseghifard, S., Rouhani, M., Haghjoue, S., & Bagheri Khalili, A. A. (2025). Comparison of Hafez's Divan Based on Three Editions: Khanlari, Sayeh, and Ghani-Qazvini. *The Treasury of Persian Language and Literature*, 3(1), 1-16.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Submit Date: 20 January 2025

Revise Date: 04 May 2025

Accept Date: 12 May 2025

Publish Date: 10 June 2025

مقدمه

همانطور که می‌دانیم حافظ دیوان خود را جمع آوری نکرد و پس از او شاگردش (محمد گل اندام) اقدام به این کار نمود؛ همین موضوع دست کاتبان را باز گذاشت که کتابت‌های مختلفی از این دیوان داشته باشند و بعضاً هم دیده شده که دخل و تصرف‌هایی به زعم خود از این دیوان داشته‌اند.

نسخ چاپی در دسترس ما از این دیوان هم براساس نظر کاتبان گذشته بوده است که بعضی از این تصحیح‌ها از روی یک تک‌نسخه بوده و بعضی هم براساس مقابله چند نسخه با هم بوده که یا براساس فراوانی یک واژه به آن استناد کرده و آن را به کار برده‌اند یا به قدمت نسخه استناد کرده و نسخه‌های قدیمی را اقدم و ارجح دانسته‌اند. به عنوان مثال آقای قزوینی و آقای غنی تصحیح خود را فقط براساس نسخه ۸۲۷ خلخالی گذاشته‌اند و با استناد به آن تصحیح خود را انجام داده‌اند و کسانی مثل جناب نیساری ۵۰ نسخه را با هم مقابله کرده‌اند و بعد از مقابله، واژه‌ها و اصطلاحاتی که فراوانی داشته‌اند را برگزیده‌اند.

اکنون در کشورهای مختلف حدود ۱۸۰۰ نسخه از دیوان حافظ در دسترس است که در تاریخ‌های مختلف کتابت شده‌اند که در زیر به چند تا از این نسخه‌های قدیمی اشاره می‌کنیم:

نسخه خطی ۷۶۳ هجری قمری - نسخه خطی ۷۹۲ هجری قمری (که البته تعداد غزلیات این نسخ به ۵۰ غزل هم نمی‌رسد). نسخه خطی ۸۰۱ هجری قمری که دارای ۴۳۵ غزل است - نسخه خطی ۸۰۲ هجری قمری - نسخه خطی ۸۰۳ هجری قمری کتابخانه ابوریحان بیرونی تاشکند با ۴۴۵ غزل - نسخه خطی ۸۰۵ هجری قمری با ۵۲۹ غزل - نسخه خطی ۸۰۷ هجری قمری - نسخه خطی ۸۱۱ هجری قمری - نسخه خطی ۸۱۳ هجری قمری، حیدر آباد - نسخه خطی ۸۱۳ هجری قمری، ایا صوفیه با ۴۵۸ غزل - نسخه خطی ۸۱۳/۸۱۴ هجری قمری - نسخه خطی ۸۱۶ هجری قمری - نسخه خطی ۸۱۷/۳۸ هجری قمری - نسخه خطی ۸۱۸ هجری

قمری - نسخه خطی ۸۱۹ هجری قمری دارای ۴۳۸ غزل - نسخه خطی ۸۲۱ هجری قمری - نسخه خطی ۸۲۲ هجری قمری با ۴۴۲ غزل - نسخه خطی ۸۲۳ هجری قمری با ۴۵۶ غزل - نسخه خطی ۸۲۴ هجری قمری با ۴۳۵ غزل - نسخه خطی ۸۲۵ هجری قمری با ۴۹۰ غزل نسخه خطی ۸۲۷ هجری قمری خلخال، با ۴۹۶ غزل و... از قدیمی‌ترین نسخه‌های موجود دیوان حافظ هستند.

آقای هوشنگ ابتهاج در تصحیح خود از نسخ: ۸۰۷ تاجیکستان - ۸۱۱ هجری قمری - ۸۱۳ هجری قمری - ۸۱۳/۸۱۴ - ۸۱۶ - ۸۱۸ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۷ - ۸۳۶ - ۸۴۳ - ۸۴۹ - ۸۵۴ - ۸۵۵ - ۸۵۸ - ۸۶۲ - ۸۶۴ - ۸۷۴ کتابخانه ملی - ۸۹۳ و حافظ قدسی استفاده نموده است.

آقای خانلری هم در تصحیحش از نسخ: ۸۰۷ - ۸۱۱ هجری قمری - ۸۱۳ - ۸۱۳/۸۱۴ - ۸۱۶ - ۸۱۷/۳۸ - ۸۱۸ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۷ و ۸۳۶ استفاده کرده است.

ما می‌خواهیم بدانیم این نسخ مورد استفاده با هم منافاتی دارد یا نه؛ آیا اگر از نسخ اقدم استفاده می‌کردند و این نسخ در دسترس آنان بود، دیوان حافظ مورد تصحیح آن‌ها به همین شکل بود یا تغییراتی در آن ایجاد می‌شد؟ پس با همین دیدگاه و این فرضیات این مقاله را شروع می‌کنیم و در پی پاسخ به این سوالات و فرضیات هستیم.

براین اساس ۳۰ غزل را به صورت تصادفی از دیوان غنی - قزوینی انتخاب کردیم که به ترتیب بدین شرح است:

- دل می‌رود ز دستم صاحب‌دلان خدا را (غزل شماره ۵)
- ساقیا برخیز و در ده جام را (غزل شماره ۸)
- گفتم ای سلطان خویان رحم کن بر این غریب (غزل شماره ۱۴)
- دل و دینم شد و دلبر به ملامت برخاست (غزل شماره ۲۱)
- خدا چو صورت ابروی دلگشای تو بست (غزل شماره ۳۲)
- صحن بستان ذوق‌بخش و صحبت یاران خوش است (غزل شماره ۴۳)

این غزل در هر سه نسخه چاپی غزل شماره ۵ دیوان است. ولی در نسخ غنی - قزوینی و سایه شامل ۱۳ بیت و در نسخه خانلری ۱۲ بیت بود و بیت:

سرکش مشو که چون شمع از غیرت بسوزد / دلبر که در کف او مومست سنگ خارا را ندارد.

در مورد لغات مورد اختلاف این غزل: بیت:

کشتی شکستگانیم ای باد شرطه برخیز / باشد که بازبینیم دیدار آشنا را

هر سه مصحح از لفظ: «کشتی شکستگانیم» و «باشد که بازبینیم» استفاده کرده‌اند.

بیت: در کوی نیکنمای ما را گذر ندادند / گر تو نمی‌پسندی تغییر کن قضا را

هر سه از «تغییر کن» استفاده کرده‌اند.

آن تلخ‌وش که صوفی ام‌الخبائش خواند / اشتهی لنا و احلی من قبله العذرا

آقایان قزوینی و سایه: «تلخ‌وش که صوفی» را به کار برده‌اند ولی آقای خانلری «بنت‌العنب که زاهد» را در نظر گرفته است.

بیت: خوبان پارسی‌گو بخشدگان عمرند / ساقی بده بشارت رندان پارسا را

آقای خانلری و سایه به صورت «پیران پارسا» و آقای سایه «ترکان پارسی‌گو» را به کار برده است.

غزل شماره دو: ساقیا برخیز و در ده جام را

این غزل ۹ بیتی که در هر سه نسخه تعداد بیت‌ها یکسان بود و در نسخه آقایان غنی - قزوینی و خانلری غزل شماره ۸ و در چاپ آقای سایه شماره ۷ بود ولی ترتیب ابیات و لغات به کار رفته در غزل، در هر سه نسخه چاپی کاملاً یکسان بود و نکته مورد اختلافی یافت نشد.

غزل شماره سه: گفتم ای سلطان خوبان رحم کن بر این غریب

- روشن از پرتو رویت نظری نیست که نیست (غزل شماره ۷۳)

- دیدی که یار جز سر جور و ستم نداشت (غزل شماره ۷۸)

- پیرانه‌سرم عشق جوانی به سر افتاد (غزل شماره ۱۱۰)

- عکس روی تو چو در آینه جام افتاد (غزل شماره ۱۱۱)

- بنفشه دوش به گل گفت و خوش نشانی داد (غزل شماره ۱۱۳)

- درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد (غزل شماره ۱۱۵)

- کسی که حسن و خط دوست در نظر دارد (غزل شماره ۱۱۶)

- مطرب عشق عجب ساز و نوایی دارد (غزل شماره ۱۲۳)

- یارم چو قلدح به دست گیرد (غزل شماره ۱۴۸)

- خوش است خلوت اگر یار یار من باشد (غزل شماره ۱۶۰)

- یکدو جامم دی سحرگه اتفاق افتاده بود (غزل شماره ۲۱۲)

- به کوی میکده یا رب سحر چه مشغله بود (غزل شماره ۲۱۵)

- مسلمانان مرا وقتی دلی بود (غزل شماره ۲۱۷)

- از دیده خون دل همه بر روی ما رود (غزل شماره ۲۲۰)

- دلا رفیق سفر بخت نیکخواهت بس (غزل شماره ۲۶۹)

- در عهد پادشاه خطا بخش جرم‌پوش (غزل شماره ۲۸۵)

- روزگاری شد که در میخانه خدمت می‌کنم (غزل شماره ۳۵۲)

- منم که شهره شهرم به عشق ورزیدن (غزل شماره ۳۹۳)

- ای نور چشم من سخنی هست گوش کن (غزل شماره ۳۹۸)

- چون شوم خاک رهش دامن بیفشاند ز من (غزل شماره ۴۰۱)

- گفتا برون شدی به تماشای ماه نو (غزل شماره ۴۰۶)

- دوش رفتم به در میکده خواب آلوده (غزل شماره ۴۲۳)

- ای که در کشتن ما هیچ مدارا نکنی (غزل شماره ۴۸۰)

- بلبل ز شاخ سرو به گلبانگ پهلوی (غزل شماره ۴۸۶)

ما بر آن هستیم که این ۳۰ غزل را در سه دیوان چاپی: غنی - قزوینی، خانلری و سایه مقایسه کنیم و موارد مشابه و اختلاف آن‌ها را بیابیم.

مقایسه اختلاف و اشتراکات نسخ چاپی

غزل شماره یک: دل می‌رود ز دستم صاحب‌دلان خدا را

این غزل در نسخ غنی - قزوینی و سایه غزل شماره ۱۴ و در نسخه خانلری شماره ۱۵ دیوان است.

غزل در هر سه نسخه ۸ بیت دارد و ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است.

بیت: ای که در زنجیر زلفت جای چندین آشناست / خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب

آقای خانلری «جان چندین» به کار برده است. و بیت:

بس غریب افتاده است آن مور خط گرد رخت / گرچه نبود در نگارستان خط مشکین غریب

را «آن مور خط گرد رخ» در نظر گرفته است. بیت آخر:

گفت حافظ آشنایان در مقام حیرتند / دور نبود گر نشیند خسته و مسکین غریب

را آقایان سایه و خانلری «خسته و غمگین» انتخاب کرده‌اند.

غزل شماره چهار: دل و دینم شد و دلبر به ملامت برخاست

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد و ترتیب ابیات در همه یکسان است. در نسخ غنی - قزوینی و سایه غزل شماره ۲۱ و در

نسخه خانلری شماره ۲۸ دیوان است. بیت:

شمع اگر زان لب خندان به زبان لافی زد / پیش عشاق تو شبها به غرامت برخاست

در نسخه خانلری به صورت «رخ خندان» آمده است. بیت:

پیش رفتار تو پا برنگرفت از خجلت / سرو سرکش که به ناز از قد و قامت برخاست

در نسخ سایه و خانلری «ناز قد و قامت» آمده است. و بیت مقطع:

حافظ این خرقه بینداز مگر جان ببری / کاتش از خرقه سالوس و کرامت برخاست

در نسخه خانلری «خرمن سالوس کرامت» و در سایه «خرمن

سالوس و کرامت» آمده است.

غزل شماره پنج: خدا چو صورت ابروی دلگشای تو بست

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد و ترتیب ابیات یکسان است.

در نسخه غنی - قزوینی غزل شماره ۳۲، در نسخه خانلری شماره ۳۳ و در نسخه سایه شماره ۳۱ است.

بیت: مرا و سرو چمن را به خاک راه نشاند / زمانه تا قصب نرگس قبای تو بست

در نسخه خانلری به شکل:

مرا و مرغ چمن را ز دل ببرد آرام / زمانه تا قصب نرگس و قبای تو بست

و بیت: ز کار ما و دل غنچه صد گره بگشود / نسیم گل چو دل اندر پی هوای تو بست

در نسخه سایه:

هم از نسیم تو روزی گشایشی یابد / چو غنچه هر که دل اندر پی هوای تو بست

آمده است. بیت:

چو نافه بر دل مسکین من گره مفکن / که عهد با سر زلف گره-گشای تو بست

در نسخه خانلری به شکل «چو عهد با سر زلف» آمده و بیت:

تو خود وصال دگر بودی ای نسیم وصال / خطا نگر که دل امید در وفای تو بست

در نسخه خانلری «تو خود حیات دگر بودی ای زمان وصال» و در سایه «تو خود حیات دگر بودی» آمده است.

غزل شماره شش: صحن بستان ذوق-بخش و صحبت یاران خوش است

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد و ترتیب ابیات آن‌ها یکسان است. در نسخ غنی - قزوینی غزل شماره ۴۳، در نسخه خانلری

شماره ۴۴ و در نسخه سایه شماره ۴۲ است.

بیت: مرغ خوش-خوان را بشارت باد کاندرا راه عشق/دوست را با ناله شبهای بیداران خوش است

در نسخ خانلری و سایه: «مرغ شب-خوان» آمده است.

بیت: از زبان سوسن آزاده-ام آمد به گوش / کاندرین دیر کهن کار
سبکباران خوش است

در نسخه خانلری به شکل «کاندر این دیر کهن» آمده است.

غزل شماره هفت: روشن از پرتو رویت نظری نیست که نیست
این غزل در هر سه نسخه ۱۲ بیت دارد که در نسخه غنی - قزوینی
شماره ۷۳ و نسخه خانلری شماره ۷۴ و نسخه سایه ۷۲ است.
ترتیب ابیات در هر سه نسخه تفاوت‌هایی با هم دارند و شبیه
نیستند. بیت:

اشک غماز من ار سرخ برآمد چه عجب / خجل از کرده خود
برده-دري نیست که نیست

در نسخه خانلری به شکل: «اشک من گر ز غمت سرخ برآمد چه
عجب» و

بیت: تا به دامن نشیند ز نسیمش گردی / سیل-خیز از نظرم
رهگذری نیست که نیست

در نسخ خانلری و سایه به شکل: «ز نسیمت گردی» آمده است.
بیت:

تا دم از شام سر زلف تو هر جا زنند / با صبا گفت و شنیدم
سحری نیست که نیست

در نسخه خانلری به شکل: «هر جا زنند» آمده است.

بیت: من ازین طالع شوریده برنجم ورنی / بهره-مند از سر کویت
دگری نیست که نیست

در هر دو نسخه خانلری و سایه به شکل: «به-رنجم ورنه» آمده
است. بیت:

از وجودم قدری نام و نشان هست که هست / ورنه از ضعف در
آنجا اثری نیست که نیست

در نسخه سایه به شکل: «در اینجا اثری» آمده است.

غزل شماره هشت: دیدی که یار جز سر جور و ستم نداشت

در هر سه نسخه ۷ بیت دارد که در نسخه غنی - قزوینی غزل
شماره ۷۸، در نسخه خانلری شماره ۸۰ و در نسخه سایه شماره

۷۷ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه عیناً مانند هم است. بیت
مطلع:

دیدی که یار جز سر جور و ستم نداشت / بشکست عهد و ز غم
ما هیچ غم نداشت

در هر دو نسخه خانلری و سایه به شکل: «و از غم ما» آمده است.
بیت: ساقی بیار باده و با محتسب بگو / انکار ما مکن که چنین
جام-جم نداشت

در هر دو نسخه خانلری و سایه به شکل: «با مدعی بگوی» آمده
است.

بیت: حافظ ببر تو گوی فصاحت که مدعی / هیچش هنر نبود و
خبر نیز هم نداشت

در نسخه خانلری به شکل: «گوی سعادت» آمده است.

غزل شماره نه: پیرانه-سرم عشق جوانی به سر افتاد

این غزل در هر سه نسخه ۸ بیت دارد که در نسخه غنی - قزوینی
شماره ۱۱۰، در نسخه خانلری شماره ۱۰۶ و در نسخه سایه شماره
۱۰۴ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است و ابیات از
نظر لغات به کار برده کاملاً شبیه هستند.

غزل شماره ده: عکس روی تو چو در آینه جام افتاد

این غزل در هر سه نسخه ۱۱ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی
شماره ۱۱۱، در نسخه خانلری شماره ۱۰۷ و در نسخه سایه شماره
۱۰۵ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه با هم متفاوت است.

بیت مطلع: عکس روی تو چو در آینه جام افتاد / عارف از خنده
می در طمع خام افتاد

در نسخه خانلری به شکل: «بر آینه جام» است.

بیت: حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد / این همه نقش
در آینه اوهام افتاد

در نسخه خانلری به شکل:

جلوه-ای کرد رخت روز ازل زیر نقاب / این همه نقش در آینه
اوهام افتاد

و بیت: این همه عکس می و نقش نگارین که نمود / یک فروغ رخ
ساقیست که در جام افتاد

در نسخه خانلری به شکل «نقش مخالف» آمده، ولی در بقیه موارد
اختلافی دیده نشد و با نسخه سایه کاملاً یکسان بود.

غزل شماره یازده: بنفشه دوش به گل گفت و خوش نشانی داد
این غزل در نسخه غنی- قزوینی شماره ۱۱۳، در نسخه خانلری
۱۰۹ و در نسخه سایه ۱۰۷ است. در نسخ غنی- قزوینی و خانلری
۶ بیت و در نسخه سایه ۷ بیت دارد که ترتیب ابیات یکسان نیست.
بیت: دلم خزانہ اسرار بود و دست قضا / درش ببست و کلیدش
به دلستانی داد

در نسخه خانلری: «خزینہ اسرار» آمده
بیت: تنش درست و دلش شاد باد و خاطر خوش / که دست دادش
و یاری ناتوانی داد

در نسخه خانلری: «و دلش شاد باد از دولت» آمده است.
بیت: گذشت بر من مسکین و با رقیبان گفت / دریغ حافظ مسکین
من چه جانی داد

در نسخ خانلری و سایه: «دریغ عاشق مسکین» آمده. در نسخه
خانلری بیت مقطع که نام «حافظ» داشته باشد را ندارد و نسخه
سایه این بیت را اضافه دارد:
خزینہ دل حافظ ز گوهر اسرار / به یمن عشق تو سرمایہ جهانی
داد

غزل شماره دوازده: درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد
این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد. در نسخه غنی- قزوینی
غزل شماره ۱۱۵، در نسخه خانلری شماره ۱۱۱ و در نسخه سایه
شماره ۱۲۱ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است.
بیت:

عماری-دار لیلی را که مهد ماه در حکم است / خدا را در دل
اندازش که بر مجنون گذار آرد
در نسخ خانلری و سایه به شکل: «خدایا» آمده است.

بیت: بهار عمر خواهای دل و گر نه این چمن هر سال، در نسخه
سایه به شکل: «و گر نی» آمده است. بیت:

خدا را چون دل ریشم قراری بست با زلفت / بفرما لعل نوشین را
که زودش با قرار آرد

در نسخ خانلری و سایه: «که حالش با قرار آرد» آمده است. بیت
مقطع:

درین باغ از خدا خواهد دگر پیرانه سر حافظ / نشیند بر لب جویی
و سروی در کنار آرد

در نسخ خانلری و سایه: «ار خدا خواهد» آمده است.

غزل شماره سیزده: کسی که حسن و خط دوست در نظر دارد
در هر سه نسخه ۸ بیت دارد و در نسخه غنی- قزوینی شماره
۱۱۶، در نسخه خانلری ۱۱۲ و در نسخه سایه ۱۰۹ است. ترتیب
ابیات کاملاً یکسان است.

بیت مطلع: در نسخ خانلری و سایه به شکل: «حسن خط (بدون
واو)» آمده است.

بیت: چو خامه در سر فرمان او سر طاعت / نهاده-ایم مگر او به
تیغ بر دارد

در نسخ خانلری و سایه: «بر خط فرمان او» آمده است.

بیت: ز زهد خشک ملولم کجاست باده ناب / که بوی باده مدامم
دماغ تر دارد

در نسخ خانلری و سایه: «بیار باده ناب» آمده است.

بیت: کسی که از ره تقوی قدم برون نهاد / به عزم میکده اکنون
ره سفر دارد

در هر دو نسخه خانلری و سایه: «در تقوی» و «سر سفر» آمده
است.

- غزل شماره چهارده: مطرب عشق عجب ساز و نوایی دارد
این غزل در هر سه نسخه ۹ بیت دارد و ترتیب ابیات یکسان است.
در نسخه غنی- قزوینی شماره ۱۲۳، خانلری ۱۱۹ و سایه ۱۲۰
است. بیت مطلع:

مطرب عشق عجب ساز و نوایی دارد / نقش هر نغمه که زد راه به جایی دارد

در نسخه خانلری: «نقش هر زخم» آمده است.

و بیت دوم هم: عالم از ناله عشاق مبدا خالی / که خوش-آهنگ و فرح-بخش هوایی دارد

در نسخه خانلری: «صدایی دارد» آمده است.

بیت: محترم دار دلم کاین مگس قندپرست / تا هوا-خواه تو شد فر همایی دارد

در هر دو نسخه خانلری و سایه: «تا هواگیر تو شد» آمده است.

- غزل شماره پانزده: یارم چو قدح به دست گیرد / بازار بتان شکست گیرد:

غزل ۵ بیتی، در نسخه غنی- قزوینی شماره ۱۴۸، سایه ۱۴۲ و خانلری ۱۴۴ است. ترتیب ابیات در نسخ خانلری و سایه یکسان است.

بیت مقطع: خرم دل آنکه همچو حافظ / جامی ز می‌الست گیرد نسخه خانلری: «خرم دل او که» آمده است.

- غزل شماره شانزده: خوش است خلوت اگر یار یار من باشد / نه من بسوزم و او شمع انجمن باشد

در هر سه نسخه ۷ بیت دارد. در نسخه غنی- قزوینی شماره ۱۶۰، خانلری شماره ۱۵۶ و سایه ۱۵۴ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است.

بیت: همای گو مفکن سایه شرف هرگز / در آن دیار که طوطی کم از زغن باشد

در نسخه خانلری: «بر آن دیار» آمده و در سایه به شکل: «گو مفگن» آمده است.

بیت: بیان شوق چه حاجت که سوز آتش دل / توان شناخت ز سوزی که در سخن باشد

در هر دو نسخه خانلری و سایه: «که حال آتش دل» آمده است.

- غزل شماره هفده: یکدو جامم دی سحرگه اتفاق افتاده بود / وز لب ساقی شرابم در مذاق افتاده بود

در هر سه نسخه ۸ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۲۱۲ و ترتیب ابیات و شماره غزل در هر دو نسخه خانلری و سایه یکسان است و در هر دو شماره ۲۰۶ است.

بیت: نقش می-بستم که گیرم گوشه زان چشم مست / طاقت و صبر از خم ابروش طاق افتاده بود

در هر دو نسخه سایه و خانلری: «طاقت صبر (بدون واو)» آمده است. در هر دو نسخه سایه و خانلری بیت زیر به عنوان مقطع آمده است:

گر نکردی نصرت دین شاه یحیی از کرم / کار ملک و دین ز نظم و اتساق افتاده بود

- غزل شماره هجده: به کوی میکده یارب سحر چه مشغله بود / که جوش شاهد و ساقی و شمع و مشعله بود

این غزل در هر سه نسخه ۸ بیت دارد و در نسخه غنی- قزوینی غزل شماره ۲۱۵، در نسخه سایه غزل ۲۰۹ و در نسخه خانلری شماره ۲۰۸ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است. بیت:

حدیث عشق که از حرف و صوت مستغنی-ست / به ناله دف و نی در خروش و ولوله بود

در نسخه سایه: «در خروش و غلغله» آمده است.

- غزل شماره نوزده: مسلمانان مرا وقتی دلی بود / که با وی گفتمی گر مشکلی بود:

این غزل در هر سه نسخه ۸ بیت دارد. در نسخه غنی- قزوینی غزل شماره ۲۱۷ و در هر دو نسخ خانلری و سایه شماره ۲۱۱ است. ترتیب ابیات در نسخ غنی - قزوینی و خانلری یکسان است. عبارات ابیات مانند هم بود؛ فقط بیت مقطع:

مگو دیگر که حافظ نکته-دان است / که ما دیدیم و محکم جاهلی بود

در نسخه خانلری: «محکم غافلی بود» آمده است

- غزل شماره بیست: از دیده خون دل همه بر روی ما رود / بر روی ما ز دیده چه گویم چها رود

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی غزل شماره ۲۲۰، در نسخه خانلری شماره ۲۱۵ و در سایه شماره ۲۱۳ است. ترتیب ابیات در نسخ خانلری و سایه یکسان است.

بیت مطلع: در نسخه خانلری: «نبینی چها رود» آمده است.

بیت: سیل است آب دیده و هر کس که بگذرد / گر خود دلش ز سنگ بود هم ز جا رود

در نسخ خانلری و سایه: «و بر هر که بگذرد» آمده و در نسخه خانلری مصراع دوم: «گرچه دلش ز سنگ بود» آمده است.

- غزل شماره بیست و یک:

دلا رفیق سفر بخت نیکخواهت بس / نسیم روضه شیراز پیک راحت بس

این غزل در هر سه نسخه ۹ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۲۶۹، در نسخه سایه شماره ۲۶۱ و خانلری ۲۶۳ است.

ترتیب ابیات در نسخ خانلری و سایه یکسان است. بیت:

به صدر مصطبه بنشین و ساغر می نوش / که این قدر ز جهان کسب مال و جاهت بس

در نسخ سایه و خانلری: «ساغری می» آمده است.

بیت: زیادتی مطلب کار بر خود آسان کن / صراحی می لعل و بتی چو ماهت بس

در نسخه خانلری: «که شیشه می لعل» آمده است.

- غزل شماره بیست و دو:

در عهد پادشاه خطا بخش جرم پوش / حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش

در هر سه نسخه ۹ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۲۸۵، سایه ۲۷۶ و خانلری ۲۸۰ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است. از نظر لغات به کار رفته در غزل تفاوتی وجود ندارد.

- غزل شماره بیست و سه:

روزگاری شد که در میخانه خدمت می کنم / در لباس فقر کار اهل دولت می کنم

در نسخه غنی - قزوینی غزل شماره ۳۵۲، سایه غزل شماره ۳۴۱ و در نسخه خانلری شماره ۳۴۴ است و در هر سه نسخه شامل ۸ بیت است که ترتیب ابیات در آن ها یکسان می باشد.

بیت: با صبا افتان و خیزان می روم تا کوی دوست / وز رفیقان ره استمداد همت می کنم

در نسخ چاپی غنی - قزوینی و سایه «با صبا» و خانلری «چون صبا» آمده است. بیت:

حافظم در مجلسی دُردی کشم در محفلی / بنگر این شوخی که چون با خلق صنعت می کنم

غنی - قزوینی و سایه به شکل: «حافظم در مجلسی دُردی کشم در محفلی» و در نسخه خانلری: «حافظم در محفلی دُردی کشم در مجلسی» آمده است.

- غزل شماره بیست و چهار:

منم که شهره شهرم به عشق ورزیدن / منم که دیده نیالوده ام به بد دیدن

در هر سه نسخه ۹ بیت دارد. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۳۹۳، در نسخه سایه شماره ۳۸۲ و در نسخه خانلری شماره ۳۸۵ است.

ترتیب ابیات در نسخ سایه و خانلری یکسان است.

بیت: به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات / بخواست جام می و گفت عیب پوشیدن

در نسخ سایه و خانلری: «راز پوشیدن» آمده است.

بیت: به می پرستی از آن نقش خود زدم بر آب / که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

در نسخ سایه و خانلری: «نقش خود بر آب زدم» آمده است. بیت مقطع:

مبوس جز لب ساقی و جام می‌حافظ / که دست زهدفروشان
خطاست بوسیدن

در نسخ سایه و خانلری: «لب معشوق» آمده است.

– غزل شماره بیست و پنج:

ای نور چشم من سخنی هست گوش کن / چون ساغرت پُرس
بنوشان و نوش کن

در نسخه غنی – قزوینی شماره ۳۹۸، در نسخه سایه شماره ۳۸۸
و خانلری شماره ۳۹۰ است. در دو نسخه غنی – قزوینی و سایه

۹ بیت دارد و در نسخه خانلری ۸ بیت دارد و خانلری بیت:

با دوستان مضایقه در عمر و مال نیست / صد جان فدای یار
نصیحت‌نیوش کن را ندارد. ترتیب ابیات در هر سه نسخه با هم
متفاوت است.

بیت مطلع در نسخه خانلری به شکل: «هست و گوش کن» آمده
بیت: پیران سخن ز تجربه گویند گفتمت / هان‌ای پسر که پیر شوی
پند گوش کن

در نسخه خانلری: «گویند و گفتمت» آمده است.

– غزل شماره بیست و شش:

چون شوم خاک رهش دامن بیفشاند ز من / ور بگویم دل بگردان
رو بگرداند ز من

در هر سه نسخه ۸ بیت دارد و در نسخه غنی – قزوینی شماره
۴۰۱، در نسخه سایه ۳۹۰ و در نسخه خانلری ۳۹۳ است. ترتیب
ابیات در نسخ سایه و خانلری یکسان است.

بیت مقطع:

صبر کن حافظ که گر زین دست باشد درس غم / عشق در هر
گوشه افسانه خواند ز من

در نسخ خانلری و سایه: «ختم کن حافظ» آمده و در نسخه
خانلری: «درس شوق» آمده است.

– غزل شماره بیست و هفت:

گفتا برون شدی به تماشای ماه نو / از ماه ابروان منت شرم باد رو

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد. در نسخه غنی – قزوینی
غزل شماره ۴۰۶، در نسخه سایه غزل ۳۹۵ و در نسخه خانلری
شماره ۳۹۸ است. ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است.
بیت:

تخم وفا و مهر درین کهنه کشته‌زار / آنگه عیان شود که بود
موسم درو

در نسخه خانلری: «که رسد موسم درو» آمده. در بقیه ابیات مورد
اختلافی دیده نشد.

– غزل شماره بیست و هشت:

دوش رفتم به در میکده خواب آلوده / خرقه تر دامن و سجاده
شراب آلوده

در هر سه نسخه ۹ بیت دارد و در نسخه غنی – قزوینی شماره
۴۲۳، در نسخه خانلری ۴۱۴ و در نسخه سایه ۴۱۱ است. ترتیب
ابیات در نسخ غنی – قزوینی و سایه یکسان است. بیت:

شست‌وشویی کن و آنگه به خرابات خرام / تا نگرود ز تو این
دیر خراب آلوده

در نسخه خانلری: «شست‌وشویی بکن آنگه به خرابات خرام»
آمده است. بیت:

به هوای لب شیرین پسران چند کنی / جوهر روح به یاقوت مذاب
آلوده

در نسخ خانلری و سایه: «در هوای» آمده و نسخه سایه «شیرین
دهنان» به کار برده است. بیت:

گفتم‌ای جان جهان دفتر گل عیبی نیست / که شود فصل بهار از
می‌ناب آلوده

در نسخه سایه: «جان و جهان» آمده است.

– غزل شماره بیست و نه:

ای که در کشتن ما هیچ مدارا نکنی / سود و سرمایه بسوزی و
محابا نکنی

نتیجه‌گیری

هیچ نسخه‌ای کامل نیست و هیچ تصحیحی پایان حافظ نیست. حافظ از آنجایی که از دیرباز تاکنون مورد عنایت ما ایرانیان بوده و همچنین خود ایشان دیوانش را جمع‌آوری نکرد از قدیم‌الایام مورد توجه کاتبین و ادیبان دوره‌های مختلف بوده و هر کدام یا به دلیل علاقه شخصی به این شاعر بزرگ یا صله حاکمان زمان و یا دلایل دیگر اقدام به تصحیح دیوان حافظ کرده‌اند. شاید به جرأت بتوان گفت که از هیچ شاعری به اندازه حافظ نسخ خطی در کتابخانه‌های مختلف موجود نمی‌باشد.

تمام نسخ خطی و چاپی که بررسی کرده‌ایم هیچ کدام صد در صد قابل استناد و یا کاملاً قابل رد کردن نیست؛ هر کدام با اینکه حسنی دارند و سودی به محققین می‌رسانند ولی خالی از خطا و یا غرض و دخل و تصرف شخصی نمی‌باشد. ما با اینکه علاوه بر این نسخ مورد پژوهش، نسخ فراوان دیگری را دیده و بررسی کرده‌ایم ولی مشاهده شد که خیلی از کاتبین نسخ از روی دست هم یا شبیه به هم نوشته‌اند؛ به طوری که دیدیم نسخی که از نظر زمانی به هم نزدیک هستند از نظر نوع کتابت و نوع تصحیح هم خیلی به هم شباهت داشتند.

مثلاً همین نسخ مورد بررسی ما در این پژوهش را اگر بخواهیم به صورت یک داشبورد مطابق جدول زیر نشان دهیم می‌بینیم که در بعضی موارد چقدر نسخ به هم شباهت دارند و در خیلی موارد از هم الگوبرداری کرده‌اند:

جدول ۱. خلاصه نتایج پژوهش

نام غزل / شماره غزل / تعداد بیت		نسخ چاپی	
		غنی - قزوینی	سایه
		خانلری	
دل می‌رود ز دستم	شماره غزل	۵	۵
	تعداد بیت	۱۳	۱۲
ساقیا برخیز و در ده	شماره غزل	۸	۷
	تعداد بیت	۹	۹
گفتم‌ای سلطان خوبان	شماره غزل	۱۴	۱۴
	تعداد بیت	۸	۸

این غزل در هر سه نسخه ۷ بیت دارد و ترتیب ابیات در هر سه نسخه یکسان است. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۴۸۰، در نسخه سایه شماره ۴۶۸ و در نسخه خانلری شماره ۴۷۱ است. بیت:

دردمندان بلا زهر هلاهل دارند / قصد این قوم خطا باشد هان تا نکنی

در نسخه خانلری: «قصد این قوم خطر باشد» آمده است. در بقیه موارد مورد اختلافی دیده نشد.

غزل شماره سی: بلبل ز شاخ سرو به گلبانگ پهلوی / می‌خواند دوش درس مقامات معنوی -

این غزل در هر سه نسخه ۹ بیت دارد. ترتیب ابیات در نسخ خانلری و سایه یکسان است. در نسخه غنی - قزوینی شماره ۴۸۶، در نسخه خانلری ۴۷۷ و سایه ۴۷۴ است.

بیت: جمشید جز حکایت جام از جهان نبرد / زنه‌ار دل مبند بر اسباب دنیوی

در نسخ خانلری و سایه: «در اسباب دنیوی» آمده.

بیت: خوش وقت بوریا و گدایی و خواب امن / کاین عیش نیست درخور اورنگ خسروی

در نسخه خانلری: «بوریا ی گدایی» و در هر دو نسخه سایه و خانلری: «روزی اورنگ خسروی» آمده است.

بیت: چشم‌ت به غمزه خانه مردم خراب کرد / مخموریت مباد که خوش مست می‌روی

در نسخه خانلری: «چشم‌ت به عشوه» آمده است.

دل و دینم شد و دلبر	شماره غزل	۲۱	۲۱	۲۸
	تعداد بیت	۷	۷	۷
خدا چو صورت ابروی	شماره غزل	۳۲	۳۱	۳۳
	تعداد بیت	۷	۷	۷
صحن بستان ذوق بخش	شماره غزل	۴۳	۴۲	۴۴
	تعداد بیت	۷	۷	۷
روشن از پرتو رویت	شماره غزل	۷۳	۷۲	۷۴
	تعداد بیت	۱۲	۱۲	۱۲
دیدم که یار جز سر	شماره غزل	۷۸	۷۷	۸۰
	تعداد بیت	۷	۷	۷
پیرانه سرم عشق جوانی	شماره غزل	۱۱۰	۱۰۴	۱۰۶
	تعداد بیت	۸	۸	۸
عکس روی تو چو در	شماره غزل	۱۱۱	۱۰۵	۱۰۷
	تعداد بیت	۱۱	۱۱	۱۱
بنفشه دوش به گل گفت	شماره غزل	۱۱۳	۱۰۷	۱۰۹
	تعداد بیت	۶	۷	۶
درخت دوستی بنشان	شماره غزل	۱۱۵	۱۲۱	۱۱۱
	تعداد بیت	۷	۷	۷
کسی که حسن و خط	شماره غزل	۱۱۶	۱۰۹	۱۱۲
	تعداد بیت	۸	۸	۸
مطرب عشق عجب ساز	شماره غزل	۱۲۳	۱۲۰	۱۱۹
	تعداد بیت	۹	۹	۹
یارم چو قدح به دست	شماره غزل	۱۴۸	۱۴۲	۱۴۴
	تعداد بیت	۵	۵	۵
خوش است خلوت اگر	شماره غزل	۱۶۰	۱۵۴	۱۵۶
	تعداد بیت	۷	۷	۷
یکدو جامم دی سحرگه	شماره غزل	۲۱۲	۲۰۶	۲۰۶
	تعداد بیت	۸	۸	۸
به کوی میکده یارب	شماره غزل	۲۱۵	۲۰۹	۲۰۸
	تعداد بیت	۸	۸	۸
مسلمانان مرا وقتی دلی بود	شماره غزل	۲۱۷	۲۱۱	۲۱۱
	تعداد بیت	۸	۸	۸
از دیده خون دل همه	شماره غزل	۲۲۰	۲۱۳	۲۱۵
	تعداد بیت	۷	۷	۷
دلا رفیق سفر بخت	شماره غزل	۲۶۹	۲۶۱	۲۶۳
	تعداد بیت	۹	۹	۹
در عهد پادشاه خطابخش	شماره غزل	۲۸۵	۲۷۶	۲۸۰
	تعداد بیت	۹	۹	۹
روزگاری شد که در میخانه	شماره غزل	۳۵۲	۳۴۱	۳۴۴

تعداد بیت	۸	۸	۸
شماره غزل	۳۹۳	۳۸۲	۳۸۵
تعداد بیت	۹	۹	۹
شماره غزل	۳۹۸	۳۸۸	۳۹۰
تعداد بیت	۹	۹	۸
شماره غزل	۴۰۱	۳۹۰	۳۹۳
تعداد بیت	۸	۸	۸
شماره غزل	۴۰۶	۳۹۵	۳۹۸
تعداد بیت	۷	۷	۷
شماره غزل	۴۲۳	۴۱۱	۴۱۴
تعداد بیت	۹	۹	۹
شماره غزل	۴۸۰	۴۶۸	۴۷۱
تعداد بیت	۷	۷	۷
شماره غزل	۴۸۶	۴۷۴	۴۷۷
تعداد بیت	۹	۹	۹

چاپی خود را فقط از روی نسخه خطی ۸۲۷ خلخال گرفته باشند و از بررسی نسخ اقدم و نسخ دیگر موجود از دیوان حافظ غافل مانده‌اند. در این بررسی نسخه خانلری به نسخ خطی بسیار شباهت داشت که آن هم به علت آن است که ایشان اکثر این نسخ اقدم را دیده و در پژوهش خود به کار گرفته است.

از نظر محتوایی چنان که در این پژوهش مشخص گردید مرثیه در ساختار خود، در فرهنگ‌های مختلف فی نفسه، ثابت است بنابراین هر مرثیه‌ای مرزهای مشترکی با مرثیه‌های دیگر دارد اما در نهایت هر دو این موضوعات را در مراثی خود گنجانده‌اند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

EXTENDED ABSTRACT

The Divan of Hafez is one of the most cherished and widely read literary works in Persian culture, revered not merely as a poetic

ما با اینکه سعی کردیم قدیمی‌ترین نسخ موجود از دیوان حافظ را بیابیم و مورد واکاوی قرار دهیم و اختلاف و موارد مشابه را مدنظر قرار دهیم ولی دیدیم که موارد اختلاف در هر غزل اکثراً حول محور چند بیت خاص و یا چند لغت خاص در نسخ متفاوت بود. در این بررسی شاهد بودیم که نسخ چاپی آقایان خانلری و سایه موارد شباهت فراوانی با نسخه‌های اقدم داشت؛ که حتی در برخی از موارد انگار از روی همان نسخ الگوبرداری شده است هرچند که این موارد مشابه در نسخه خانلری بسیار بیشتر از نسخه سایه بود. نکته جالب اینکه هیچ کدام از لغات و موارد اختلافی در نسخ چاپی و خطی مورد بررسی با نسخه آقای غنی - قزوینی شباهت نداشت. در واقع لغاتی که بیشتر مورد بحث قرار گرفت در نسخه آقای غنی - قزوینی با تمام این نسخ مورد پژوهش تفاوت داشت. که به نظر دلیل آن می‌تواند این باشد که آقای غنی و قزوینی نسخه

compilation but as a vessel of spiritual insight and mystical expression. Its sacred status among Iranians has led to the production of over 1,800 manuscript copies worldwide,

composed across various historical periods. Each manuscript, shaped by scribes' individual preferences, cultural context, and access to older copies, reflects a layer of the interpretive transmission of Hafez's words. The availability of these diverse manuscripts has naturally produced multiple critical editions in print, each aiming to reconstruct Hafez's authentic voice. In this context, the current study takes as its focus three widely circulated editions: the critical edition by Mohammad Qazvini and Qasem Ghani (based primarily on a single manuscript from 827 AH), the version edited by Parviz Natel Khanlari, and the edition by Hooshang Ebtehaj, known as Sayeh. This comparative analysis does not seek to undermine the contributions of these editors; rather, it acknowledges the complexity of textual transmission and the reverence Iranians hold for Hafez as more than a poet—an almost sanctified figure in the cultural imagination.

The methodology of this research involves a direct comparative analysis of thirty randomly selected ghazals from each of the three aforementioned editions. This approach enables the identification of textual discrepancies, editorial choices, and possible influences of manuscript lineage. The study begins by examining the manuscript resources used by each editor. Notably, Ghani and Qazvini based their edition exclusively on a single manuscript dated 827 AH, while Khanlari and Sayeh referenced a larger pool of manuscripts. For instance, Khanlari used over

a dozen sources, including the manuscripts from 807, 811, 813, and 827 AH, while Sayeh utilized an even broader array of manuscripts ranging from 807 to 893 AH. This difference in manuscript selection plays a significant role in the textual variations observed among the editions. While Ghani and Qazvini's reliance on one manuscript lends their edition consistency, it also limits the editorial scope to a singular textual tradition. In contrast, the editions of Khanlari and Sayeh offer a more eclectic reconstruction that incorporates variant readings from earlier sources.

The comparison begins with ghazal number five, "Del mi-ravad ze dastam, saheb-delan khoda ra," which contains twelve verses in Khanlari's edition and thirteen in those of Ghani-Qazvini and Sayeh. The missing verse in Khanlari's edition—"Sarkesh masho ke chun sham' az gheyratat besuzad..."—is one of many instances where editors made decisions to exclude certain lines, possibly due to doubts about authenticity or manuscript support. Differences are also observed in vocabulary choices. In one example, the line "Talakh-vash ke sofi umm al-khaba'esash khanad" appears in both Ghani-Qazvini and Sayeh, while Khanlari's edition substitutes "bint al-anab ke zāhed." Such divergences reveal both linguistic nuances and editorial intentions. While some variants are merely lexical, others suggest deeper interpretive choices. In ghazal number ten, for example, the line "Aks-e rouy-e to cho dar ayineh-ye jam oftad" is rendered as "bar āyineh jam" in

Khanlari's version, showing a syntactic variation that subtly alters the poetic tone.

In the majority of cases, the editions by Khanlari and Sayeh show greater consistency with earlier manuscripts. The researchers found that the order of verses and word choice in these two editions often align with older textual traditions. For instance, ghazal number twenty-three, "Roozgar-i shod ke dar meykhaneh khedmat mikonam," shows similar ordering and vocabulary in Sayeh and Khanlari, diverging notably from the Ghani-Qazvini edition. In another case, ghazal number twenty-eight, "Doosh raftam be dar-e meykhaneh khab aloudeh," contains the line "Shost-o-shoo'i kon o āngah be kharabat kharām," which is rendered differently in Khanlari's edition as "Shost-o-shoo'i bokon āngah..."—a grammatical shift that, while subtle, reflects an editorial stance on the rhythmic structure of the verse. These consistent alignments with earlier sources strengthen the argument that the editions by Khanlari and Sayeh are more firmly rooted in manuscript tradition, lending them greater textual authenticity in the eyes of scholars.

The study also includes tabular data comparing ghazal numbers, line counts, and content similarities across the three editions. This dashboard-like presentation provides a quantitative overview that complements the qualitative textual analysis. It shows, for example, that the number of verses in a particular ghazal varies between editions, with Khanlari often presenting a more concise

version. Such discrepancies may arise from different editorial principles—whether to preserve every line found in manuscripts or to omit those that appear to be later additions. This methodological distinction underscores the importance of transparency in editorial practice, as each decision impacts readers' understanding of Hafez's poetic voice. The table further reveals patterns in the treatment of certain popular ghazals, such as "Manam ke shohré-ye shahram be eshgh varzidan" or "Bolbol ze shakh-e sarv be golbāng-e pahlavi," where line counts and verse sequences vary significantly across the three editions.

The conclusion drawn from this comprehensive analysis is that no single edition of Hafez's Divan can claim absolute authority or textual purity. Every critical edition reflects its own methodological limitations, shaped by access to manuscripts, editorial philosophy, and the broader historical-literary context. While the Ghani-Qazvini edition is valuable for its focused fidelity to a single manuscript, it lacks the comparative richness of Khanlari and Sayeh's works. The Khanlari edition stands out for its close alignment with older manuscripts, a reflection of the editor's extensive exposure to early sources. Sayeh's edition, while also grounded in historical manuscripts, demonstrates a slightly more interpretive approach, at times exhibiting modern poetic sensibilities in vocabulary choice. Importantly, the study does not rank these editions but rather illustrates their respective strengths and weaknesses,

allowing readers and scholars to make informed choices based on their interpretive needs.

Ultimately, this research highlights the enduring challenge of editing classical Persian poetry—a task complicated by centuries of manuscript transmission, regional variants, and evolving linguistic preferences. Hafez, who never compiled his own Divan during his lifetime, became subject to scribal liberties, editorial interpolations, and evolving traditions of readership. The reverence Iranians hold for Hafez, as both a literary icon and a spiritual guide, further intensifies the responsibility of textual editors. Each critical edition, in this light, becomes not only a scholarly enterprise but also a cultural act of preservation and interpretation. The present study hopes to contribute to this ongoing dialogue by offering comparative insight into three foundational editions of the Divan, enabling future editors, literary scholars, and devoted readers to approach Hafez's ghazals with greater contextual awareness and textual sensitivity.

10. Manuscript No. 818.
11. Manuscript No. 813.
12. Manuscript No. 803.
13. Manuscript No. 811.
14. Manuscript No. 805.
15. Manuscript No. 823.
16. Manuscript No. 807.
17. Manuscript No. 801.

References

1. Zabihollahi H. Studies on the Divan of Hafez – Volume I. Tehran: Saray-e Sepanj Publishing; 2025.
2. Nisari S. Divan of Hafez. Tehran: Sokhan Publishing; 2008.
3. Nategh Khanlari P. Divan of Hafez. Tehran: Kharazmi Publishing; 1996.
4. Ebtahaj H. Hafez. Tehran: Hosh & Ebtekar Publishing; 1994.
5. Ghazvini M, Ghani G. Divan of Hafez. Tehran: Majles Publications; 1941.
6. Halvaei M. Manuscripts No. 813–814.
7. Manuscript No. 827.
8. Manuscript No. 825.
9. Manuscript No. 822.